

Tulajdonnév és kategorizáció*

1. A kategorizáció. – Mindennapi életünkben a dolgokat, eseményeket a megismerés folyamán bizonyos, általunk nekik tulajdonított tulajdonságok alapján csoportokba rendezzük, kategorizáljuk. A kategorizációs képesség és a kategóriák megkönnyítik az információk tárolását, feldolgozását és alkalmazását. Ahogyan a világ egyéb dolgaira, úgy a nyelvre is igaz ez a megállapítás.

A névadás és a névhasználat egyaránt a kategorizáció alapján (is) történik; a következőkben ezt igyekszem bemutatni a prototípus-elmélet alapján. Mivel ennek főbb alapelvei ismertnek számítanak, ismertetésüktől terjedelmi okokból eltekintek; nem térek itt ki továbbá az egyes prototípus-elméletek eltéréseire, illetve az elmélet kritikáira, és csak az általános összefoglalások (vö. pl. TAYLOR 1991; ROSCH 1999; EYSENCK–KEANE 2003; TOLCSVAI NAGY 2005, 2010: 24–30; KÖVECSÉS 2006: 21–33, 75–6; KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 25–39) által is hangsúlyozott közös elveket és megállapításokat veszem alapul.

A prototipikus tulajdonnév, valamint a névadás jellemzőinek bemutatása után – elsősorban a személynévtípusok köréből vett példákkal – azt vizsgálom, milyen szerepet játszik a kategorizáció a tulajdonnévként értelmezésben és a tulajdonnév használatában. Arra, hogy a prototípus fogalma a nyelvi kategóriák leírására is alkalmazható, l. pl. LAKOFF 1987: 58–67, TAYLOR 1991: 173–221, DIRVEN–VERSPoor eds. 1998: 18–21, LADÁNYI 1998: 410, KÖVECSÉS 2006: 23–4.

2. A prototipikus tulajdonnév. – Egy nyelvi elemmel találkozva először a típusát kell megállapítanunk, jelen esetben azt, hogy tulajdonnévvel van dolgunk. A tulajdonnév jelentésével foglalkozó tanulmányok egyik állandó problémája, hogyan különítsék el a tulajdonneveket a közszavaktól (a kérdés történetét részletesen l. VÁRNAI 2005); kielégítő és a szétválasztásban egyértelműen alkalmazható kritériumokat azonban nem találtak (l. pl. BARABÁS – KÁLMÁN C. – NÁDASDY 1977). Ezzel kapcsolatban fontos kérdésként merült fel, hogy van-e a tulajdonnévnek jelentése. Anélkül, hogy részletesen ismertetném az álláspontokat és a különféle jelentéselméleteket, kiragadok néhány megközelítést, amelyek kiindulópontul szolgálhatnak a továbbiakhoz. BULGAKOV szerint minden név keletkezését tekintve köznévi, a használat során azonban hozzájáró viselőjéhez, elhomályosul az eredeti jelentése, ezért a tulajdonnév ismertetőjegye érthetlensége (1992: 447–8). (E megállapítás szerint kategorizálva tehát tulajdonnévnek kellene tartanunk a *Mihály*-t vagy a *Klára*-t, de az *Ibolya*-t, *Viola*-t, *Győző*-t stb. nem.) NICOLAISEN valamivel óvatosabban fogalmaz: szerinte a közneveknek áttetszőknek kell lenniük (azaz felismerhető jelentéssel kell rendelkezniük), de a tulajdonneveknek nem, mivel ezek üres héjak, amelyek megtölthetők ugyan tartalommal, de jelentésre csak akkor tesznek szert, ha köznevesülnek (1995a: 388–9). A fenti állítások valószínűleg annak köszönhetőek, hogy a szerzők csupán a tipikus név-

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával. Köszönöm Tolcsvai Nagy Gábornak, Hoffmann Istvánnak, Csontos Nórának, Papp Kornéliának és Farkas Tamásnak a cikk kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit.

ben gondolkodtak, s nem vették figyelembe a számtalan átlátszó családnevet és helynevet, valamint az olyan névtípusokat, mint a többnyire átlátszó intézménynevek és címek (vö. a gyakorlatban a tulajdonnév-fordítások problematikáját, pl. FARKAS 2009c). GARDINER véleménye némileg árnyaltabb a fentieknél: szerinte vannak tiszta és kevésbé tiszta tulajdonnevek; az előbbiek teljesen önkényesek és jelentés nélküliek, míg az utóbbiak átlátszóak (1954: 42). Hasonlóan fokozatokban gondolkodhatott MARTINKÓ ANDRÁS is, legalábbis erről tanúskodnak az olyan megjegyzések, mint pl. a „»tiszta« tulajdonneveknek nincs jelentésük”, „az *Árpádok* kevésbé tulajdonnév, mint az *Árpád* (fejedelem)” (1956: 193, 194), J. SOLTÉSZ KATALIN pedig külön tanulmányt szentelt a köznévi és tulajdonnévi közötti átmeneteknek, hangsúlyozva, hogy nem létezik éles határ a két kategória között (J. SOLTÉSZ 1959).

Az az álláspont, hogy a tulajdonnevek egy részének van jelentése, más részüknek nincs, éppúgy nem célszerű a nevek kutatásához, mint az, hogy egyetlen tulajdonnévnek sincs jelentése. Figyelemre méltó azonban, hogy az említett szerzők a prototípus-elmélet nyelvészeti alkalmazását évtizedekkel megelőzve azt sugallták, hogy a tulajdonnevet kategóriaként kell felfogni, amelynek vannak tipikus („tiszta”) és kevésbé tipikus („kevesbé tiszta”) elemei. De vajon igaz-e az, hogy az átlátszatlan nevek a tipikusak? Ennek eldöntéséhez először is meg kell vizsgálnunk a tulajdonnév jelentését.

LANGACKER szerint amikor a *Stan Smith* névvel találkozunk, az első reakciónk a típuspecifikáció, vagyis annak megállapítása, hogy névvel van dolgunk, még hozzá egy emberi lény nevével (1991: 59). A tulajdonnév, akár csak a köznévi, valamilyen dolgot jelöl meg, s ugyanúgy kognitív tartományok komplex mátrixa. Egy személy esetében ilyen tartomány lehet a NEMZETISÉG, NEM, VALLÁS stb., egy település esetében a FÖLDRAJZI HELYZET, MÉRET stb. A tulajdonnév és a köznévi között azonban van egy jelentős különbség. A *kalap* egy nyílt, tehát bármikor bármennyi elemmel bővíthető kategóriát jelöl meg (beletartozhat a cylinder, a sokféle női kalap, a sombrero stb.; ezek egy része tipikus, más része kevésbé tipikus tagja a kategóriának), a *Tamás* viszont egyetlen egyedre vonatkozik (nincsenek tipikus vagy kevésbé tipikus Tamások, bár természetesen számtalan *Tamás* nevű egyed létezhet). A *kalap* és a *sapka* kategóriája között nyilvánvalóan van egy átmeneti sáv: az, hogy a *kucsma* melyikbe tartozik, egyéni nyelvhasználói döntéstől függ; a *Tamás* és a *Gábor* mint kategória között viszont nincs ilyen határsáv. Ahogyan TOLCSVAI NAGY GÁBOR megfogalmazta: a köznevek típust jelölnek, a tulajdonnevek viszont egyszerre típust és megvalósulást (2008: 38).

A tulajdonnév a köznévi szemben több szóból is állhat (l. *Magyar Nemzeti Múzeum*), de legtöbbször előre csomagolt nyelvi egységként működik (vö. TOLCSVAI NAGY 1996: 324; ellenpéldáit l. később), azaz olyan szerkezetként, amelyet alaposan elsajátítottunk, így automatikusan tudjuk használni, anélkül hogy külön figyelmet fordítanánk például részeire vagy azok elrendezésére (vö. LANGACKER 1987: 19). A mondatban ez az egység főnévi szerepet tölt be: szemantikai jellemzői mellett nem lexikai, hanem grammatikai értelemben viselkedik főnévként. Az ilyen, több szóból álló nevek további jellemzője, hogy általában kerülnek az igei összetevő, és viszonylag rövidek. (Vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 35–8).

Míg egy szövegben a köznévvvel jelölt dolgok mentális hozzáférhetősége korlátozott, a tulajdonnévvvel jelölt dolog tökéletesen és könnyen hozzáférhető az egész szövegben vagy diskurzusban. Mivel egyetlen egyedet jelöl meg, a köznévvvel szemben nincs szüksége determináló elemre: episztemikus lehorgonyozottsága lényegéből fakad (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 35–8).

Mindezek alapján könnyen megállapíthatjuk, milyen a prototipikus tulajdonnév: egyetlen szó, mely a mondatban főnévként viselkedik. A prototipikus főnév fizikai dolgot jelöl, mely időben viszonylag állandó, anyagból van, térben létezik és kiterjedésében körülhatárolt (vö. TOLCSVAI NAGY 2010: 51); ugyanez igaz tehát a prototipikus tulajdonnévre is. Mivel egyedi dolgot jelöl meg, egyes számban áll. Fontos jellemzője továbbá, hogy nem átlátszó, nem azonos alakilag valamely közszóval. Egy átlátszó név esetében ugyanis nehezebb eldönteni, hogy egy egyedre vagy a dolgok egy kategóriájára vonatkozik-e. (Hogy e döntés milyen tényezőktől függ, l. a névként értelmezés kapcsán.) Minél kevésbé átlátszó tehát egy név, annál névszerűbb: a prototipikus tulajdonnév így valóban az, amelynek nincsen felismerhető közszói jelentése. Ezt számos pszichológiai kísérlet is alátámasztja: a tulajdonneveket ezek szerint nehezebb felidézni, mint a közneveket, az átlátszó tulajdonnevek előhívása pedig könnyebb a nem átlátszóknál (vö. pl. TERRY 1994; BURGESS–CONLEY 1999; mindkettőben továbbvezető irodalommal). Ezt alapul véve tehát a legtipikusabb névfajtának (legalábbis a keresztény, illetve európai típusú kultúrában) a keresztnév, majd a családnév és a helynév tűnik, a többi névfajta között ugyanis már jóval több az átlátszó. Ugyanerre a következtetésre jutott VÁRNAI JUDIT SZILVIA, amikor megjegyezte, hogy a keresztnemek közül azt érezzük névszerűnek, amely közszói értelemmel nemigen rendelkezik; illetve kultúránk legtipikusabb tulajdonneveinek a személy- és helynevek tekinthetők (vö. VÁRNAI 2005: 86). Ez a kognitív etológia szerint azzal magyarázható, hogy a fajtársak és a nem fajtársak közti nyelvi különbségtétel alapvető emberi törekvés, akárcsak a térbeliség nyelvi jelölése (vö. RESZEGI 2009b: 10).

VAN LANGENDONCK a névfajtáknak két nagy csoportját különböztette meg: a prototipikus és a nem prototipikus neveket: az előbbibe tartoznak szerinte a személynevek, a helynevek, az állatnevek, a hurrikánnevek, a csillagnevek, az épület- és hajónevek, valamint a szervezetek nevei; a másodikba sorolta az időt kifejező neveket (pl. hónapnevek), a címeket, az épületekhez kapcsolódó intézményneveket, a márkaneveket, a pénznemek, a számok és a betűk neveit, a színneveket, valamint a nyelvek és a betegségek neveit (VAN LANGENDONCK 2007: 184–246). Véleményem szerint azonban nem lehet ilyen éles határu csoportokat felállítani: sokkal helyesebb, ha a kétpólusú rendszer helyett a névfajtákat egy tipikussági skála mentén helyezzük el. A köznévv és a tulajdonnévv határa ugyanis, mint az érintkező kategóriáké általában, elmosódott: e határsávban helyezhetők el például az intézménynevek, a népnevek, a címek, az áru- és márkanevek, az ételek, kitenyészett növényfajták, történeti események, egyedi létezők (pl. *Föld*) stb. nevei, ahogyan azt már J. SOLTÉSZ KATALIN is megállapította említett tanulmányában (1959), valamint későbbi monográfiájában (1979: 95–108).

A felsorolt kategóriák különböző okokból nem tekinthetők tipikusnak. Így például az események, illetve VAN LANGENDONCK listájából több névfajta, pél-

dául a hurrikánnevek, az időt kifejező nevek vagy a nyelvek nevei nem fizikai, térben létező, körülhatárolt, időben állandó dolgokra vonatkoznak. Az intézménynevek, a címek, a történeti események és az egyedi létezők nevei továbbá azért kevésbé tipikus tulajdonnevek, mert átlátszóak; a népnevek, az áru- és márkanevek, az ételek és a kitenyészett növényfajták pedig szorosabban véve nem egyetlen egyednek neveznek meg. (Az ebből eredő helyesírási kérdésekre l. pl. HAJDÚ 2008: 18; FARKAS 2008: 410–1.) Emellett, mint láttuk, a tipikus tulajdonnév egyetlen szó; a több szóból álló nevek tehát – jellemzően ismét az intézménynevek és a címek többsége, illetve gyakran a márkanevek, ételnevek, kitenyészett növényfajták és események nevei – kevésbé tipikusak. Ráadásul az említett névfajták közül több, például újfent az intézménynevek és a címek, valamint az itt nem említett államnevek gyakran még többes számúak is (pl. *Magyar Államvasutak*, *Nyelvtudományi Közlemények*, *Amerikai Egyesült Államok*), szemben az egyesszámúság korábban kiemelt tipikalitási feltételével.

Ami a hurrikánok nevét illeti, azok tipikussága szorosan összefügg az általuk jelölt dolog kulturális tipikusságával. A hurrikánok Magyarországon igen kevésbé tipikus időjárás jelenségnek tekinthetők, ezért neveik példánygyakorisága általában (egy nem célzottan hurrikánokkal kapcsolatos témával kapcsolatos diskurzusban vagy korpuszban) nem túl nagy, így e nevek nehezebben hozzáférhetőek.¹ A hozzáférhetőbb ugyanakkor általában tipikusabb, ebből következőleg a hurrikánnév kevésbé számít tipikusnak a magyarban. Jól tükrözi ezt többek között az is, hogy bár tulajdonnévségét nem kérdőjelezzük meg, hagyományosan nem tartjuk számon a tulajdonnév alkategóriájaként, és az oly termékeny névtani szakirodalom sem szentelt neki különösebb figyelmet; kivételként említhetjük RAÁTZ JUDIT 2006-os cikkét a Névtani Értesítőben (RAÁTZ 2006). Másrészt viszont a hurrikánoknak hagyományosan női keresztnévet adnak, és mint láttuk, a keresztnév (legkevesbé transzparens volta miatt) a legtipikusabb tulajdonnévfajtának számít. Külön kell választanunk tehát a kategóriának és elemeinek tipikusságát: míg a hurrikánnév a jelölt dolog kulturális tipikusságából adódóan nem nevezhető tipikus tulajdonnévi alkategóriának a magyarban, maguk az egyes hurrikánnevek tipikus tulajdonnevek.

3. N é v a d á s. – A névadás az ember kommunikációs és antropológiai szükséglete, amely a kognitív gazdaságosság elve alapján működik: a kommunikációt végtelenül megnehezítené, ha mindent körülírásokkal kellene kifejeznünk. Ezért annak az entitásnak, amely az adott szituációban a legkiemelkedőbb a résztvevők figyelmé számára, nevet adunk. A háttér ezzel szemben az adott szituációban névtelen marad, ennek köszönhetően tud a névvel ellátott entitás kiemelkedni a névtelenségből.

A gazdaságosságra törekvés abban is megnyilvánul – ahogyan arra már

¹ A típus- és példánygyakoriság BYBEE által bevezetett, elsősorban a grammatikában használatos fogalmak (vö. TANOS 2008: 541–2). Ugyanakkor úgy vélem, a névkészlet elemeire is alkalmazhatóak: keresztnévek esetében típusgyakoriságról beszélhetünk, ha például az egyházi nevek, példánygyakoriságról pedig, ha egy adott név gyakoriságáról van szó.

LŐRINCZE LAJOS (1947: 3) is kitért –, hogy csak az a dolog kap nevet, amely az elnevező szempontjából valamilyen jelentőséggel bír. A megnevezésben mint kognitív aktusban kiemelkedő szerepe van a megnevező nézőpontjának: annak a kiindulópontnak, amelyből a dolgok elrendeződnek (a nézőpontról, illetve a nyelvi jelek perspektivikus jellegéről bővebben l. pl. LANGACKER 1987: 120–30; TOLCSVAI NAGY 1999, 2000, 2001: 125–7; TOMASELLO 2002: 127–8; CSONTOS–TÁTRAI 2008). Természetesen az adott kontextustól, beszédhelyzettől, kommunikációs céltól vagy az interakcióban részt vevők figyelemirányításától függően más-más dolog megnevezése válik fontossá, illetve a háttérnek más-más eleme válik feltűnővé. Ebből következik, hogy a világon bárminek lehet neve, aminek az ember nevet akar adni; habár egyes dolgoknak jellemzőbben szokás nevet adni (pl. személyek, helyek), míg mások (pl. tárgyak) gyakrabban maradnak tulajdonnév nélkül. Mivel minden megnevező a saját nézőpontját érvényesíti (amelyet persze befolyásolhat a szokás, más nevek mintája stb.), nem ritka, hogy egy-egy dolognak (időben egymást követően vagy egy időben) több neve is van (vö. pl. *Mikulás – Téliapó, Boncza Berta – Csinszka*).

Az eddig elmondottak egyaránt igazak a köznevekre és a tulajdonnevekre is. A köznevek esetében a névadás motivációja viszonylag ritkán, akkor is legfeljebb rendkívül alapos etimológiai kutatásokkal deríthető ki. A tulajdonnevek esetében gyakran könnyebb a dolgunk, ezért a névadás típusainak bemutatása a továbbiakban ezekre koncentrál, a *név* terminus tehát a továbbiakban a *tulajdonnév* szinonimájaként értelmezendő.

A dolgok névvel való ellátása jellemzően emberi cselekvés; a nevekben a világról alkotott felfogásunk tükröződik. A névadásnak két módját különíthetjük el, habár mindkettő alapja a kategorizáció:

1. Az entitásokat általában az adott helyzetben legjellemzőbb tulajdonságukról nevezzük meg: a kutya *Bundás* lesz, mert nagy, vastag szőre van, a város szélén álló kocsmá neve *Netovább*, a földterület neve *Bence-bütü* a tulajdonosa után, a kislányt a társai *Bagoly*-nak csúfolják szemüvege miatt, a gyorsan elkészíthető sütemény a *Ripsz-ropsz* nevet kapja stb. A névadás lehet metaforikus, vagyis valamivel való hasonlóságon alapuló, mint a fentiek közül a *Bagoly*, és lehet metonimikus is, mint a *Bundás*, a *Netovább* vagy a *Ripsz-ropsz*. Természetesen – mint fentebb láthattuk – előfordulhat, hogy egy entitásnak az egyik szituációban egészen más sajátossága lényeges, mint a másikban. Erre utal FREGE híres példája is, az *Alkonycsillag* és az *Esthajnalcsillag* név, melyeknek denotátuma azonos, a jelölés módjában azonban különböznek (FREGE 1980: 158): a megnevezett entitásnak tehát a megnevezés pillanatában más-más tulajdonsága emelkedett ki a figyelem számára. Jól megfigyelhető ez a jelenség a családnevek előzményeiként számon tartott megkülönböztető névelemek példáján: ugyanazt a személyt egy 1340-es oklevélben *magister Ladislaus filius Johannis de Sowar*-ként említik (AO. 4: 1), egy 1341-es oklevélben azonban *Ladislaus dictus Sows de Sowar* a megnevezése (AO. 4: 159). A legjellemzőbb tulajdonság kiválasztása a prototípuselv alapján történik. A megnevezett dolog különböző tulajdonságokkal rendelkezik, illetve relációban van más dolgokkal. Így például egy kutyának szőr fedi a testét (tulajdonság), egy kocsmá elhelyezkedik valahol, egy megművelt földterület pedig

valakinek a tulajdonában van (relációk). Az egyes tulajdonságoknak lehetnek fokozataik (pl. tipikus vagy kevésbé tipikus hosszúságú, sűrűségű szőrzet egy kutya esetében). A tulajdonságok és/vagy relációk közül az válik a megnevezés alapjává, amelyik a legfeltűnőbb, amelyik leginkább megragadja a figyelmet: így például ha a kutya szőrzete a tipikusnál hosszabb vagy sűrűbb, más tulajdonságai viszont tipikusak, a szőrzet fogja motiválni a névadást. Ezzel szemben ha a kutyának hiányzik az egyik füle, ez a tipikustól jobban eltérő tulajdonság, mint a szokatlanul dús szőrzet, ezért nagyobb eséllyel ragadja meg az elnevező figyelmét. (A családnevek keletkezése kapcsán vö. SLÍZ 2010; F. LÁNCZ 2011).

2. A névadás másik módja szintén a prototípuselven alapul. A világról való tudásunkhoz hozzátartozik, hogy a tulajdonneveket is kategóriákba soroljuk, melyeknek szintén vannak tipikus és kevésbé tipikus tagjai: vannak tipikus kutyanevek, kocsmanevek, utcanevek stb. Egyenes szőrű, kisebb termetű kutyák is gyakran kapják például a *Bodri* nevet. Ilyenkor a gazda már bele sem gondol, hogy a név eredetileg a szőrzet bodrosságára utalt; választását az motiválja, hogy a *Bodri* számára a nyelvvelsajátítás során kutyanévként megtanult nyelvi egység. A hagyományozódás révén a név szemantikailag sematizálódik: tanult volta révén elszakad eredeti közszói jelentésétől, automatizáltsága révén a névadó figyelve már nem összpontosul a név eredeti jelentésére és a *bodros* melléknévből (a képző elvonásával és becéző képzővel való helyettesítésével) létrejövő morfológiai szerkezetére (vö. LANGACKER 1987: 19). Érdekes példát szolgáltat a minta alapján történő névadásra Krúdy „Rákóczi harangja” című írása, melyben a debreceni nagyharangot a városban (és az egész országban századokon keresztül) leggyakoribb férfinév alapján *János*-nak akarták nevezni: „Kend is János, én is János, az isten is János, legyen hát a harang is János!” (Krúdy 1975: 111)

E két eset mellett ismeretes még egy harmadik névadási mód, a név öröklése (például a családnevek esetében), ez azonban automatikus, nem választáson alapuló volta miatt kívül esik a vizsgálat hatókörén. (A névadási módokról bővebben l. HOFFMANN 2008.)

A tulajdonnevek csoportjai közül a legtöbben mindkét bemutatott névadási mód megtalálható, a személyneveken belül azonban típusonként el lehet őket különíteni egymástól.² A ragadványnevek például jellemzően az első módon keletkeznek. A családnevek előzményei szintén jellemző tulajdonság alapján jöttek létre, e motiváció azonban az öröklődés során gyakran elhomályosul. Az egyénnevekben/keresztnevekben mindkét mód jelen van. Kezdetben, a világi névadás során gyakran az első módon, külső vagy belső tulajdonság, jellemző cselekvés, származás stb. alapján nevezték el az embereket, bár természetesen a már meglévő nevek is mintául szolgáltak az elnevezőknek. Az egyházi névadásban azonban már jellemzőbben a második mód érvényesült, hiszen az idegen eredetű nevek jelentését általában nem ismerték, s egy meglévő készletből válogattak. A mai keresztnévadásra szintén az utóbbi jellemző inkább, habár a felismerhető közszói jelentéssel rendelkező, kevésbé tipikus nevek (pl. *Hajnalka*, *Jácint*, *Ibolya*,

² A továbbiakban – hacsak nem jelzem az ellenkezőjét – a magyar névadási szokásokat és a magyar nyelvhasználók kategorizációját veszem alapul.

Napsugár) esetében a jelentésnek is szerepe lehet a választásban (sőt az utónévkönyvek etimológiai megjegyzéseinek köszönhetően ma már a nem átlátszó nevek esetében is befolyásolhatja a választást a közszói jelentés³). Ez, mint fentebb láttuk, kultúraspecifikus sajátosság: a mai magyar állapotokhoz hasonlóan működik a névadás az európai kultúrkör más országaiban is, bár a törvénykező államokként árnyalhatja ezt a képet. Az Egyesült Államokban például, ahol egy gyermek szinte bármiről kaphat nevet, bizonyára nagyobb az első módon adott nevek aránya, mint nálunk, de azért nyilván ott is a hagyományos, tipikus nevek vannak túlsúlyban (az amerikai névadás szabadságáról l. pl. SLOVENKO 1984). Más kultúrákra azonban az egyéni sajátosságokról adott név a jellemzőbb, ilyenek többek között a hagyományos indián nevek.

4. Tulajdonnévként értelmezés. – A tulajdonnévként értelmezés alapja szintén a kategorizáció. Az első szempont, amikor egy névvel szembeke-rülünk, az ismertsége, amelyben nagy szerepe van a konvencionalizálódásnak és a begyakorlottságnak, a hozzáférhetőségnek. Ha ismerjük a nevet, amellyel élőszóban vagy írásban találkozunk, nem okoz számunkra gondot névként való azonosítása (hacsak nincsenek az ellenkezőjére utaló jelek). Vannak nevek, melyeket széles körben ismernek (pl. országok, óceánok, hírességek neve), más nevek csak szűkebb kör vagy éppen egyetlen ember előtt ismeretesek. Ez természetesen erősen befolyásolja az értelmezésüket: minél nagyobb a nevet ismerő közösség, annál könnyebb a nyelvi jel tulajdonnévként való azonosítása. Ezzel szemben – ahogyan BALÁZS JÁNOS megjegyezte – minél kisebb e közösség, annál szükségesebbnek érezzük a nevet kiegészíteni egy „csoportjelölő értelmezővel” (pl. *patak*, *domb*) (1963: 46), hogy ezzel segítsük kategorizációját és névként való funkcionálását.

Az ismeretlen nevek tulajdonnévként értelmezése általában a kontextus segítségével történik. Amikor azonban ez valami okból nem áll rendelkezésünkre, illetve nem elegendő az értelmezéshez, megnő a prototípuselv szerepe. Az ismeretlen, de tipikus neveknek (akárcsak az ismerteknek) a feldolgozásához kisebb kognitív erőfeszítés szükséges, mint a kevésbé tipikusakéhoz. Ismerjük a tulajdonnév jellemzőit, emellett írott szövegben helyesírási ismereteink, a tulajdonnevek nagybetűs írására vonatkozó szabályok is segíthetnek bennünket; habár e feltétel nyelvspecifikus (l. később). De még a magyarban is ez a legkevésbé erős feltétel, hiszen e helyesírási eljárás szolgálhat az érzelmi többlet vagy a presztízis kifejezésére is, különösen az irodalomban (vö. pl. BARABÁS – KÁLMÁN C. – NÁDASDY 1977: 141–3; HAJDÚ 1998: 7–8). Ha a feldolgozandó nyelvi elem megfelel a tipikalitási feltételeknek, a feldolgozás kevesebb időt és kognitív erőfeszítést igényel. Amikor azonban eltér valamelyiktől (pl. több szóból áll, többesjelet

³ A *köznévi jelentés* terminus helyett következetesen az általánosabb *közszói jelentés*-t használom, tekintettel arra, hogy a tulajdonnevek a köznéven kívül egyéb szófajokból is származhatnak. Bár az ÉKsz.² (*közszabadság* a.) szerint a *közszó* jelentése 'köznév', a névtudomány következetesen alkalmazza a tulajdonnévvel oppozícióba állítva, 'bármely más szófaj, amelyből adott esetben tulajdonnév keletkezett vagy keletkezhet, illetve amely tulajdonnévből keletkezhet' jelentésben; vö. pl. FARKAS 2007; TAKÁCS 2007; HAJDÚ 2008.

visel vagy kisbetűvel kezdődik), eseti elemzésre van szükség, gyakran a szövegkörnyezet figyelembevételével.

Ismét meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kategorizáció erősen kultúra- és időfüggő. Erre figyelt fel NICOLAISEN is, amikor fentebb említett, a nevek nem átlátszó voltáról tett megállapításában „a nyugati kultúrákban” megszorítással élt (1995a: 388: „...semantic transparency is not expected of a name in our western cultures” – az én kiemelésem: S. M.). Az előbb említett helyesírási jellemzőkre visszatérve nem feledkezhetünk meg arról, hogy például a németben minden főnév nagybetűs, a magyarban sem mindig kezdtek nagybetűvel a neveket, a nem betűírást használó nyelvekben pedig ez a kérdés fel sem merül. A nyelv- és kultúraspecifikusság abban is megmutatkozik, hogy a VAN LANGENDONCK-féle, korábban említett listában látott egyes kategóriákat – az időt kifejező neveket, a pénznemek, a számok és a betűk neveit, a színneveket, illetve a nyelvek és a betegségek neveit – a magyarban nem soroljuk a tulajdonnevek közé, holott ezek is egyedi létezőt jelölnek meg. Ez is azt jelzi, hogy a tulajdonnevet valójában nem nyelvi kritériumok alapján kategorizáljuk.

A tulajdonnévként értelmezésre remek példát ad Bogdán Szabolcs Leslie L. Lawrence-paródiája, A „Sindzse zabszeme” (neveiről bővebben l. SLÍZ 2006). Különböző nemzetiségű hőseinek beszélő neveit éppen azért tudjuk tulajdonnévként értelmezni, mert a szerző követte az adott nyelv neveinek hangtani, morfológiai és helyesírási sajátosságait: az ír *Phil O'Dendron* nevében ott a tipikus, hajdan apára utaló *O'*, *Jacques Citokceau* prototipikusan francia keresztnévének hatását fokozza az erre a nyelvre jellemző *eau* betűkapcsolat, *Zima Frigorjeva* neve pedig világosan visszaadja az orosz nők prototipikus keresztnevére jellemző *-a* és családnévre jellemző *-ova/-eva* végződést. A szereplők időnként magától értetődően elfogadják e neveket tulajdonnévként, más helyzetben azonban nem névként értelmezik őket. Ezt láthatjuk a következő idézetben (a beszélgetés tárgya Kukkole Menjeninnen finn csillagász):

„– Jacques, lenne szíves Menjeninnen kisasszonyt távol tartani a helyszíntől? [...]
 – Nem értem! – ordította vissza lehajolva. – Ebben a ***** szélfúvásban egy szót se hallani!!
 – Nézze meg, hogy kukkol-e Menjeninnen!!!
 – Nézzem meg, hogy Kukkole Menjeninnen? – ismételte csodálkozva a szavaimat. – Mőszjő Lowkupec, azt hiszem, ebből a mondatból hiányzik egy bizonyos szófaj!! [...]
 – Intézze el, hogy Kukkole menjen innen! [...]
 – Intézzem el, hogy Kukkole Menjeninnen? Mőszjő Lowkupec, ebben a ***** viharban egyébként is nehezen értem, mit akar mondani, könyörögve kérem, ne spóroljon a szófajokkal!” (Bogdán 2004: 122)

A humor alapja itt a tulajdonnévről alkotott tudásunk: mint korábban láttuk, a tulajdonnév főnévi szerepet tölt be a mondatban, és kerüli az igei összetevőt; a fenti kereszt- és családnév azonban a szövegkörnyezet alapján igeiként is értelmezhető. Ez a feszültség a név részelemeire irányítja a figyelmünket, vagyis

a kevésbé tipikus neveket nem holisztikusan, hanem morfológikusan dolgozzuk fel (a kétféle feldolgozásra l. TOLCSVAI NAGY 1996). A nyelvi elem tehát a szövegben, a szövegtől válik tulajdonnévvé. Ugyanez történik az idegen nyelvű szövegekben szereplő nevek feldolgozásakor is: könnyen előfordulhat, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv közötti különbségek következtében egy tulajdonnevet közszóként vagy egy közszót tulajdonnévként értelmezünk. Yann Martel „Pi élete” című regényének főhőse a szerencsétlen *Piscine Molitor Patel* nevet viseli, s emiatt gyermekkorától el kell viselnie a csúfolódásokat. Ezért egy nap, amikor pizzát rendel, és megkérdezik a nevét, csak annyit mond, „vagyok, aki vagyok. Fél óra múlva megérkezett két pizza »Vadiok Akivadiok« névre” (Martel 2004: 38). Ebben az esetben szintén a beszédhelyzet, a kommunikációs partner előzetes elvárása, illetve a szöveggörnyezet a félreértelmezés oka.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a névként értelmezésben jelentős szerepe van a beszédhelyzetnek és a szöveggörnyezetnek is, ahogyan azt BALÁZS JÁNOS (1963: 48) is megjegyezte, majd HAJDÚ MIHÁLY és HEGEDŰS ATTILA is hangsúlyozta a tulajdonnév jelentéséről folytatott párbeszédében (HAJDÚ 1997, 1998; HEGEDŰS 1997, 1999).

VÁRNAI JUDIT SZILVIA a köznévi és a tulajdonnévi határának elmosódottságára (melyre fentebb már láthattunk példákat VAN LANGENDONCK kategorizációja kapcsán) többek között azt hozza fel példának, hogy míg a hét magyar törzsi nevet tulajdonnévként kezeljük, más népek törzsi neveit és általában a népneveket közszóknak tekintjük. Ebből világosan látszik, hogy a döntést a társadalmi konvenciók is erősen befolyásolják (VÁRNAI 2005: 42–3). Ugyanezt hangsúlyozza TOLCSVAI NAGY GÁBOR is, amikor megállapítja: a név nem nyelvi kritériumok, hanem szociokulturális körülmények révén lesz név (1997: 603). HAJDÚ MIHÁLY ebből kiindulva felveti a kérdést, hogy mekkora az a közösség vagy csoport, amely meghatározhatja egy nyelvi jel tulajdonnéviségét. Mivel bárki elnevezheti valamely személyes tárgyat társadalmi megegyezés nélkül, megállapítja, hogy akár egyetlen ember is dönthet egy nyelvi jel tulajdonnévi vagy közszó voltáról (1998: 11).

Spiró György „Fogság” című regényében a főhős, Uri az anyja és a felesége ostoba kérdéseiből rájön, hogy e nők azt hiszik, Egyiptom város, Alexandria pedig egy kerület a városon belül. Számukra tehát az *Egyiptom* név feltehetőleg nem teljesen ugyanazokból a kognitív tartományokból épül fel, mint mások számára, vagyis nem ugyanaz a jelentése. Hogy egy másik példát vegyünk: vajon azok számára, akik tízéves korában ismerték Arisztotelészt, jelentett volna-e valamit az a leírás, hogy *Nagy Sándor nevelője*? Az Arisztotelészt gyermekként ismerők által az *Arisztotelész*-hez kapcsolt kognitív tartományok között nem szerepelt a FOG-LALKOZÁS (ezen belül elemként pedig a „Nagy Sándor nevelője”), a mai beszélő által ismert mátrix viszont nem tartalmazza a gyermek Arisztotelész kortársai számára feltehetőleg fontos SZÜLŐK tartományt. Nemcsak a tulajdonnéviség megítélése függ tehát a nyelvi jelet használó társadalomtól, hanem annak az eldöntése is, hogy ennek a jelnek mi a jelentése. Az Egyiptom-példából ugyanakkor az is világossá válik, hogy pontosítanunk kell HAJDÚ MIHÁLY megállapítását: amennyiben egyetlen ember ismer egy dolgot, e dolog nevének tulajdonnévként vagy

közszőként kezelése, továbbá e név jelentésének meghatározása valóban egyedül tőle függ; ha viszont egy dolgot többen is ismernek, már nem elegendő egyetlen ember sem a tulajdonnéviség, sem a jelentés megítéléséhez. Uri rokonainak meggyőződése, hogy az *Egyiptom* egy városra vonatkozik, nem változtatja meg a név jelentését, pusztán tévedés marad, hiszen a többség szerint a név denotátuma (akkor) egy római tartomány.

Mivel a nyelv és a világlátás nem választható el élesen egymástól, a természetes nyelvek nem elégítik ki a logika szigorú feltételeit. Ahogyan a kategorizáció is függ az egyéni megítéléstől, ugyanúgy a tulajdonnevek egy-egy nyelvhasználó által nekik tulajdonított jelentésében is lehet szubjektív mozzanat. Ez persze, mint láttuk, nem azt jelenti, hogy mindenki azt tart egy név jelentésének, amit akar, hiszen az káoszhoz, egymás meg nem értéséhez vezetne. Ennek kivédésére szolgál a tanulás: a tulajdonneveket, mint minden nyelvi jelet, „előre csomagolt” egységként kezeljük; önállóan tehát általában nem végzünk erőfeszítést a megértésük érdekében, örököljük őket az előző nemzedékektől. Ez biztosítja, hogy Egyiptomot kétezer évvel ezelőtt és ma is országként konceptualizáljuk.

Az Arisztotelész- és az Egyiptom-példa persze nem analóg egymással. Az előbbiben pusztán arról van szó, hogy a jelentés enciklopédikusága miatt egy név a különböző (akár eltérő korban élő) beszélők számára eltérő kidolgozottságú lehet: a gyermekkori ismerősöknél és a mai nyelvhasználóknál is kidolgozottabb lehetett például az *Arisztotelész* jelentése azok számára, akik ismerték a filozófust gyermek- és felnőttkorában is, számukra ugyanis a név jelentéséhez az „X és Y fia” és a „Nagy Sándor nevelője” egyaránt hozzátartozott. A második esetben a jelentés teljes sematikusága tévedéshez vezet: a Spiró-regény nőalakjai csupán annyit tudnak Alexandriáról, hogy egy hely Egyiptomban. A túlzott sematikuság nyilvánvalóan megnehezítette a feldolgozást, a nők arra kényszerültek, hogy a szövegkörnyezet alapján maguk alakítsák ki a név jelentését. A tévedés nem e név, hanem az *Egyiptom* konceptualizálásakor történt: nem az ORSZÁG, hanem a VÁROS tartományt kapcsolták hozzá, ebből pedig már logikusan következett, hogy egy ennél kisebb egység városrész lehet.

Ez a példa a jelentésváltozások értelmezéséhez is kulcsot ad: míg csak Uri nőrokonai hiszik azt, hogy Egyiptom egy város, addig ez nem más, mint tévedés, ami zavart okoz a másokkal folytatott kommunikációjukban; ha azonban mindenki elkezdene ilyen értelemben használni a nevet, az *Egyiptom* jelentése megváltozna, vagy kialakulna a régi mellé egy újabb jelentés (vö. *Róma*: 1. 'város', 2. 'birodalom', *Amerika*: 1. 'földrész', 2. 'állam'). E példa hátterében A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT vagy AZ EGÉSZ A RÉSZ HELYETT metonímia áll, de ugyanígy pusztán társadalmi megállapodás kérdése a metaforikus névadás is (pl. *Little Italy*). A tulajdonnév jelentésének feldolgozásában megnyilvánuló egyéni eltérések tehát a jelentésváltozás egyik alapját képezhetik, amennyiben egyéniből társadalmivá, a közösség által elfogadottá válnak.

(Folytatjuk.)

SLÍZ MARIANN